

Н. М. ТОРЧИНСЬКА
(Хмельницький)

**ОЙКОНІМІЙНІ ЕКВІВАЛЕНТИ ЯК ЗАСІБ НОМІНАЦІЇ
ПОСЕЛЕНЬ (НА МАТЕРІАЛІ ОЙКОНІМІКОНУ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

УДК 81'373.21

Торчинська Н. М. Ойконіміїні еквіваленти як засіб номінації поселень (на матеріалі ойконімікону Хмельницької області); 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 4; мова українська.

Анотація. У статті описано семантичну і мотиваційну структуру ойконіміїних еквівалентів як засобу іменування поселень Хмельниччини. Встановлено, що до їхнього складу переважно входять іменники, прикметники та числівники з локативним, квалітативним і посесивним значеннями.

Ключові слова: ойконіміїний еквівалент, ойконім, ойкодомонім, назва-словосполучення.

Resume. The article deals with semantic and motivative structure of oikonimic equivalents as means of giving names to Khmelnytskyi region settlements. It is stated that mainly nouns, adjectives and numerals with locative, qualitative and possessive meaning constitute the list of units described.

Key words: oikonimic equivalent, oikonym, oikodomonym, name-word combination.

На сучасному етапі розвитку ономастики актуальними є дослідження ойконіміїних систем різних регіонів України, причому вивчається як ойконімікон певної території в цілому (Д.Г. Бучко, М.М. Габорак, Н.М. Герета, І.С. Гонца, О.В. Іваненко, Ю.О. Карпенко, В.В. Лобода, М.М. Торчинський, Є.М. Черняхівська, В.П. Шульгач та ін.), так і функціонування та продуктивність окремих моделей топонайменувань (Д.Г. Бучко, З.О. Купчинська, О.А. Купчинський, М.П. Мриглод, Л.Н. Радьо, І.Б. Царалунга). Домінують регіональні дослідження, переваги яких полягають в охопленні всіх назв, що функціонували або функціонують на певній території, створенні цілісної картини розвитку онімної системи, можливості проведення порівняльно-зіставного аналізу ономастиконів різних історико-географічних територій. Як правило, науковці розглядали ойконімікони у діахронії, що дозволило простежити за процесом назвотворення та встановити продуктивність різних словотвірних моделей.

Проте було з'ясовано, що в цих дослідженнях майже не аналізуються ойконіміїні еквіваленти, тобто дво-, трислівні (і більше) словосполучення,

які є нетрадиційними для ойконімотворення, на зразок *Балакіри (Карповецька Грабина) (Хм)*, *Вокзальний посілок на пасовищі при м. Полонному (Пл)*, *Контора лісна в лісі Бейзима (Шп)*, що фіксувалися у різних списках поселень кінця XIX – I трет. XX ст. і суттєво збільшили кількість населених пунктів у той період. Ці аспекти й зумовили актуальність теми нашої розвідки, мета якої – з'ясувати причини виникнення ойконімічних еквівалентів на території сучасної Хмельниччини протягом XIX трет. XX ст. та охарактеризувати їхню структуру.

Досліджуваний період відзначається наявністю детальних списків поселень, що дає можливість чітко простежити процес заселення та розвитку ойконімії Хмельниччини. Розширені реєстри поселень містять у собі “Список населённых пунктов Волынской губернии” (1899 р.), “Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 г. Изяславский уезд”, „Список сельских населенных пунктов Каменецкого, Проскуровского уезда” (1914 р.), “Попередні підсумки Всесоюзного перепису 1926 р.” тощо. Відповідно ойконімікон XIX – I трет. XX ст. є найбагатішим з-поміж інших хронологічних зрізів, причому зростання чисельності денотатів відбувалося поступово, починаючи з початку XIX ст. Зокрема, після польського повстання 1830-1831 рр., власники великих латифундій самостійно не могли ними керувати, тому ділили їх на окремі фільварки і здавали в оренду, що й призводило до занепаду великих поміщицьких землеволодінь, які з часом переходили у власність держави або церкви. Це яскраво відбивалося у назвотворенні, наприклад: *Бувший маєток Раковіча (Км)*, *Вигода Райковецька (Бувший Пужанського) (Хм)*, *Лукасевіч (бувний Узників) (Хм)*, *Мархлівка (Бувиша казьонна частина) (Гр)*.

Після поділів Польщі, з метою зміцнення своїх позицій на новозахоплених землях, царизм зберіг церковні землеволодіння, тому церква залишилася власником багатьох урочищ, фільварків та хуторів [1, с. 48–66; 2, с. 19–47], про що свідчать вищезгадані реєстри населених пунктів (документи попередніх століть таких поселень майже не фіксували), у яких наявні назви, що вказують на церковного посесора. Проте структура деяких із них лише умовно може вважатися ойконімом, оскільки найменуванням стає ойконімічне словосполучення, наприклад: *Вороновецький православний приход (Пл)*, *Остропільський х. Преображенської церкви, Остропільський х. Миколаївської церкви (Ск)*. З часом назви хуторів, які були церковною власністю, набували форми описового словосполучення, на зразок: *Бувший Попів (Кр)*, *Бувний Попівський (Сс)*.

У XIX ст. почала формуватися хутірська мережа поселень. До її складу входили такі поселення, як власне хутори, колонії, фільварки, населені урочища, присілки, висілки, ферми, лісові сторожки, будки тощо. Хутори

закладалися феодалами або багатими селянами на їх польових землях; переважно це були небагатодвірні поселення. Деякі з них розвинулися до відносно великих населених пунктів, тобто сіл, інші зникли. Здебільшого нові найменування мотивувалися прізвищами власників у родовому відмінку однини або множини (*х. Бардецького* (Шп), *х. Френюків* (Тф)), антропонімами у називному відмінку однини (*х. Шиманський* (Хм), *ур. Пукаска* (Сл)), географічними термінами (*х. Гай* (Кр), *х. Луєки* (Др)), адектонімами (*фільв. Новокостянтинівський* (Сс)), мікротопонімами (*с. Березина* (Вл)), локативно-квалітативними словосполученнями (*с. Довгий Брід* (Сл), *ур. Стара Дубина* (Км)) тощо. Поряд із загальноприйнятими формами ойконімів, у досліджуваній період почали фіксуватися багатослівні назви, які можна вважати ойконімами лише умовно: по-перше, вони могли складатися із двох паралельних форм, що повністю відрізняються семантикою (одна з них пишеться у дужках) або це були складні словосполучення, в яких містилася одночасна вказівка на тип поселення, його місцезнаходження, власника та ін.; по-друге, такі форми найменувань взяті випадково із живого мовлення, і жодні історичні джерела аналогічних ойконімів не фіксують. Проте подібні ойконімні еквіваленти є яскравим прикладом формування ойконімійної системи, коли люди виокремлюють іменованій об'єкт з-поміж інших на підставі якихось ознак.

Значною продуктивністю виділяються ойконіми, які складаються із двох паралельних назв, одна з них, як правило, вказує на власника або місцезнаходження, а друга на додаткову ознаку. У таких найменуваннях малодвірних поселень різного типу паралельним компонентом здебільшого виступали номінативні або генитивні сингулярні посесиви (*Дуб (Романюків)* (Яр), *Старий фільварок (Свідерський)* (Хм), *Поляна (хутір Карого)* (Вл), *Сарнівська долина (Калістрата)* (Вл), *Скотинянський млин (Вейдліха)* (Гр)) і локативи, серед яких виділяються іменниково-прикметникові словосполучення (*Гнатюка (Довгий міст)* (Яр), *Доброгоріцанський (Нові садиби)* (Хм)), описові звороти (*Вишняки (По той бік греблі)* (Др), *Хутір (по дорозі на Бодачівку)* (Км), *Підосичина (Сторожова будка на Старо-Костянтинівському шосе)* (Хм)), одиничні прикметники (*Вишнівчицький Новий (Пільний) фільварок* (Чм)).

Епізодично як паралельна назва фіксувався варіант прізвища (або прізвиська) власника, на зразок: *Репньовський (Репницький)* (Хм), *Рахманова (Рехмана)* (Хм), *Рихтова (Калігури)* (Дн), або інший уточнювальний антропонім (*Смолянка (Кісільова)* (Хм), *Урочище Косачова (Аксенов)* (Хм), *Домкова пасіка (Прокопово пасічницько)* (Хм)).

Продуктивними були паралельні назви, що складаються із двох різних ойконімів (*Огурково (Урочище Грінівці)* (Хм), *Ставки (Вовкотруби)* (Дн),

Стінки (Козутівка) (Км), або конструкції, де першим компонентом виступає традиційний ойконімний дериват, а паралельна назва вказує на посесора, на зразок: **Зверхівці (Ізабелина)** (Гр), **Мархлівка (Жсендзова Слобідка)** (Гр).

У 20-х рр. ХХ ст. особливого поширення набули назви з ідеологічним забарвленням. Поряд із традиційними найменуваннями, на кшталт **Правдівка, Зоряне, Петровське** тощо, деякі з них мали форму ойконіміїних еквівалентів, що склалися безпосередньо з ойконіма та деталізатора-фермероніма (**Романівка (колгосп Червона праця)** (Хм), **Підлісний Хутір (колгосп „Батрак“)** (Хм)), **колгосп Надія (Сонце Правди)** (Хм).

Одиничними фіксаціями представлені назви-словосполучення, у яких поєднується адміністративно-господарський термін (АГТ), адектонім і паралельний посесив (**Фільварок Солобковецький (Бельцинівський)** (Яр)), АГТ, описовий прийменниково-іменниковий зворот і посесив (**Хутір „За Вільшиною“ (Скібневського)** (Хм)), АГТ, адектонім, посесив та словосполучення з ідеологічним забарвленням (**Фільварок Кочубіївський (бувший Гомінського; тепер Кочубіївського сільського товариства)** (Вл)).

Епізодично реєструються конструкції, у яких обидві назви є рівноправними, але встановити, яка із них давня, а яка нова, можна тільки за допомогою поглиблених ономастичних студій. Це, зокрема, **Йосипці Дружня** (Пл), **Видумка і Воробіївка** (Сс), **Ліс Гай № 2** (Сл).

Серед ойконіміїних еквівалентів особливою поширеністю характеризуються словосполучення, де поєднано географічний термін (ГТ) та ойконім у місцевому відмінку із прийменником *при*, наприклад, **Гай при с. Ладигах** (Ск), **Грабина при с. Самчинцях** (Ск), **Дубина при с. Верхняках** (Ск). Оскільки мотивування найменувань лексемами *гай, ліс, дубина, березина, грабина* тощо було особливо поширеним у словянській ойконімії, то локативи вживалися з метою розмежування однойменних назв і свідчили про незначні розміри поселення. Проте побутували й багатослівні номени, які вказували на заняття мешканців або місцезнаходження поселення (**Бажантарня при Волиці Татарській** (Кр)).

Крім вищезгаданих типів поселень, існували присілки та висілки поселення, утворені на польовій землі біля великого села у зв'язку з нестачею в ньому ґрунтів. Присілками також звалися міські та інші селища, мешканці яких не займалися сільським господарством [3, с. 561-562]. Серед зареєстрованих ойконімів цього типу переважають локативно-квалітативні іменниково-прийменникові словосполучення, де власною назвою ставав АГТ у поєднанні з ойконімом (**Виселок при с. Коханівка** (Пл), **Виселок при м. Шепетівка** (Шп), **Старий хутір при Волиці Польовій** (Тф)). Частина найменувань указувала на належність поселення певним об'єктам станції (**Селище залізничної станції Вікторівка** (Гр)), заводу (**Селище цукрового**

заводу ім. Чичеріна (Гр)) тощо (*Фільварок Сільськогосподарського Проскурівського Бупра* (Яр)). Іноді АГТ супроводжувався локативним словосполученням (*Хутір „На Завальній горі”* (Хм), *Хата в Ляскорунській землі* (Км), *Хата під лісом* (Км)). Подекуди ойконімами ставали словосполучення без чітко вираженого стрижневого слова-іменника (*Дружнянський над рікою* (Пл)) або словосполучення із фактичною вказівкою на відсутність назви (*Фільварок без назви* (Кр), *Хутір без назви* (Кр)).

До населених пунктів у ХІХ І трет. ХХ ст. віднесено лісові сторожки, казарми, корчми, ферми, залізничні станції тощо. Такі денотати становлять особливий тип поселення, не схожий ні на міський, ні на сільський, а їхні назви мають низку специфічних семантичних, дериваційних та інших особливостей (зокрема засвідчено переважання ойконіміїних еквівалентів).

Номінація залізничних будок, крім прямої онімізації словосполучення (*Будка залізнична, Залізнична будка*), здебільшого відбувалася шляхом додавання числівникового диференціатора (*Будка з. д. 365 в.* (Шп), *Будка і казарма на 599 вер. Пд.-Зх. З. Д.* (Шп), *Залізнична будка 582 в.* (Шп), *Залізнична будка і казарма 585 в.* (Шп)). Складником ойконіма виступали також посесивні (*Будинки п.-з. залізниці* (Пл), *Будка сторожка на 590 вер. Пд.-Зх. З. Д.* (Шп)) та локативно-квалітативні (*Будка переїздна на 591 в. Пд.-Зх. З. Д.* (Шп)) компоненти словосполучення. У 1926 р. як населені пункти зареєстровано залізничні будки, назвою яких виступали локативні числівниково-прикметниково-іменникові словосполучення, на зразок: *89 верста Проскурівської лінії* (Хм), *159 верста Шепетівської лінії* (Яр), *2 верста Гусятинської лінії* (Яр). Іноді назва супроводжувалася ойконімом або його частиною (*Брики зал. будка* (Шп), *Брики зал. казарма* (Шп), зафіксовані біля с. Брикуля).

Територія Хмельницької області характеризується значними лісовими масивами, тому й у списках поселень фіксувалася значна кількість лісових будок, сторожок, дач, дворів, лісництв тощо.

Особливою продуктивністю відзначалися лісові сторожки, назвотворення яких певною мірою відрізнялося від залізничних будок. Більша частина таких найменувань виникла шляхом безпосередньої ойконімізації словосполучення *лісова (лісна) сторожка*. Решта ойкодомонімів диференціювалася за допомогою додаткових лексем: ойконімів (*Лісна сторожка при д. Гнатках* (Ск), *Лісна сторожка при м. Берездові* (Шп); на межі ХІХ-ХХ ст. таких назв було більше, але у списках 1926 р. ойконіми-локалізатори було знято), мікротопонімів (*Лісна сторожка при млинах Жеребки* (Гф), *Лісова сторожка (Грабник)* (Гр)), генітивних посесивів (*Лісна сторожка Завадського* (Кр), числових диференціаторів (*Лісна сторожка № 1* (Із)), адміністративних термінів, що вказували на місцезнаходження денотата

(Лісна сторожка Лазарет (Із)). Водночас назвою для ойкодомоніма могли стати дримоніми (*Ліс Ракова Долина* (Тф)), АГТ (*Лісництво (Іванковецька дача)* (Гр)) та еліптичні генітивні посесиви (*Лісний Хутір (Чайківського)* (Хм)).

Зафіксовано лісові сторожки, які офіційно іменуються як *лісна дача*, здебільшого однойменні денотати розмежовувалися адекватнонімом та числівниками (*Майдан каз. лісна дача* (Шп), *Залісецька дача № 1, 2, 3, 4, 5* (Дн)). У списках поселень фіксувалися також подвійні назви лісових сторожок, які одночасно вказували на локалізацію поселення та належність його певній особі (*Бунаков (Городоцька дача)* (Гр), *Буцнівсько-Радовецька дача* (Др)), локалізацію об'єкта з певною деталізацією (*Бубновецький ліс (Урочище Юхимівці)* (Вл)).

На Шепетівщині було зафіксовано велику кількість одноосібних господарств, які мали адміністративний статус *лісний двір*. Процес найменування таких денотатів не відрізнявся від інших: назви-словосполучення вказували на власника або місцезнаходження об'єкта і склалися з АГТ і посесивів (*Лісний дв. Бейзима, Лісний двір Парневської*), мікротопонімів (*Лісний дв. в Банковому лісі, Лісний дв. в казенному лісі*), інших ойкодомонімів (*Лісний дв. в Старомайданській дачі*), дримонімів (*Лісний двір в ур. Бочківський курінь*) тощо.

Аналогічну будову з локативним або посесивним значенням мають назви *лісних контор* – *Лісна контора при д. Березелях* (Ск), *Лісна контора Чосновського* (Із), *Буржанська лісова контора* (Пл).

Дещо відрізняється найменування лісних господарств, де в основі назви-словосполучення лежить географічний термін *ліс*, який, у свою чергу, також диференціюється ойконімами або прізвищами (їхніми еквівалентами) власників (*Ліс при д. Половниках* (Ск), *Ліс дв. Іжицької* (Шп), *Іршицький церковний ліс* (Ск)).

Ойконімійними еквівалентами вважаємо також прийменниково-іменникові локативні конструкції, які фіксувалися як назви урочищ та хуторів здебільшого у 1926 р. Це переважно поєднання прийменника *за, над* або *під* з іменниками в орудному відмінку однини або множини: ГТ (*За Бродом* (Чм), *Над Островом* (Хм), *Під Лісом* (Яр)), АГТ (*За Корчмами* (Хм), *За Млинами* (Хм)), мікротопонімами (*За Березиною* (Ск), *Над Стіною* (Км), *Під Зеленою* (Км)), гідронімами (*За Фосою* (Яр)), ойконімами (*Під Деражнею* (Др.)), флоролексемами (*Під Тополями* (Сл)), антропонімами (*Під Зайчиком* (Кр)), іншими словосполученнями (*Під панською дорогою* (Хм)). Існували також локативні словосполуки із прийменником *на*, повнозначне слово в яких стоїть у формі місцевого відмінка однини або

множини. Це здебільшого поєднання службового слова з ГТ (*На Горбах* (Км), *На Клину* (Км)), АГТ (*На містечку* (Км)), із присвійним прикметником (*На Поповій* (Гр)). Зафіксовано також назви, що склалися з прийменника *біля* або *коло* та іменника у родовому відмінку однини, основним компонентом яких були мікротопоніми (*Біля Кодуба* (Км), *Коло ставу* (Чм)) та відфлоролексемні ГТ (*Біля виноградника* (Км)). Усі апелятиви, які лягли в основу вищезазначених найменувань, перетворилися у пропріативи внаслідок своєї значущості для мешканців певного поселення.

Отже, у ХІХ І трет. ХХ ст. на території Хмельниччини зафіксовано поступове зростання кількості населених пунктів, що зумовлено інтенсивним розвитком одноосібних господарств, які переростали у хутори, висілки, присілки. Як населені пункти реєструвалися також лісові будки, сторожки, казарми тощо. Поряд із традиційними способами творення ойконімів, продуктивними є різні форми ойконімійних еквівалентів, до складу яких переважно входять іменники, прикметники та числівники з локативним, квалітативним і посесивним значеннями. Такий процес творення назв відбивав суспільно-політичні та соціально-економічні умови життя людей у ХІХ І трет. ХХ ст.

Скорочення

Вл Волочеський, *Гр* Городецький, *Дн* Дунаєвський, *Др* Деражнянський, *Із* Ізяславський, *Км* Камянець-Подільський, *Кр* Красилівський, *Пл* Полонський, *Ск* Старокостянтинівський, *Сл* Славутський, *Сс* Старосинявський, *Тф* Теофіпольський, *Хм* Хмельницький, *Чм* Чемеровецький, *Шп* Шепетівський, *Яр* Ярмолинський (райони).

Література

1. Бундак О. А. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.: дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 229 с.
2. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ першій половині ХІХ століття. – К., 1994. – 179 с.
3. Слащук А. М. Хутірська сітка поселень на Волині і її формування та розвиток // Велика Волинь: минуле й сучасне: матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р. – Хмельницький Ізяслав Шепетівка, 1994. – С. 561-563.
4. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови: монографія. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 550 с.